

פרק תשעה עשר: זכרון יעקב

המושבה הוקמה על אדמות הכפר זמריין. השטח הראשוני בן כ-4,500 דונם, רובו טרשים, נרכש בכ"ז תשרי תרמ"ג (10.10.82), מפרנסיס ז'רמן, סגן הקונסול הצרפתי בחיפה. השטח (נקנה יחד עם כ-300 דונם בטנטורה) נרכש בסכום גדול על ידי הוועד המרכזי של חובבי ציון ברומניה, ונרשם על שם ראש הוועד יצחק לבל. בחנוכה תרמ"ג החלה התיישבות במקום של מאות עולים מרומניה,⁴⁸⁹ כשהמשפחות מתגוררות תחילה בחיפה והאיכרים מתגוררים בחושות רעועות. העבודה נוהלה תחילה בשותפות בניהול פקידים מטעם הוועד, כשהמשפחות נתמכות על ידי הוועד ברומניה. זמן קצר אחר כך נקלעה המושבה למשבר כלכלי חמור בשל קשיי התיישבות, מחלות, יכול דל, סכסוכים עם האריסים הערבים שנתרו במקום, סכסוכים פנימיים, והפסקת הסיוע מרומניה. 12 צעירים אף עזבו את המושבה ונעזרו במסיון הבריטי בירושלים ובארטוף למחייתם. 11 משפחות חזרו לרומניה ואחרים הגיעו מדי פעם למקוה ישראל, רעבים וחסרי כל.⁴⁹⁰

את המציאות בשלהי שנת תרמ"ג, תיאר אחד המתיישבים, כך:

אל יקל הדבר בעיניכם, כי שנים וחמשים בתי אבות (לערך שלש מאות וחמשים נפש אדם), אשר החריבו בתיהם בארץ מולדתם ויעזבו את משפחותיהם ויתנדבו לעבור חלוצים ולעלות אל אה"ק ועתה הם בצרה גדולה, גוועים ברעב, הה, ברעב ממש, במלוא מובן המילה, ומפרפרים בין חיים ומות.⁴⁹¹

בשלהי אותה שנה בא לעזרת המשפחות הברון רוטשילד. החל מתשרי תרמ"ד (אוקטובר 1883) עברה המושבה לחסות מלאה של הברון (שהסב את שמה, בשנת תרמ"ו (1886) לזכרון יעקב, על שם אביו), לאחר שרוב מתיישביה חתמו על כפיפות לתנאיו.

ההשקעות של הברון במושבה הקורסת היו רבות ביותר. כבר בשנת תרמ"ד מימן הברון:

א. החזר חובות המושבה ופדיון החפצים והציוד שמושכנו.

ב. תשלום שכר דירה למשפחות בחיפה.

489. העולים הגיעו לארץ בשלוש אוניות, בין תשרי-טבת תרמ"ג. מדובר היה בכ-60 משפחות ובקבוצת רווקים, שמנו סך הכל כ-450 איש (מלכה, שינויים דמוגרפיים, עמ' 6-8, והמקורות בהערה הבאה).
490. סמסונוב, זכרון יעקב, עמ' 73-74; אהרנסון, הברון, עמ' 41.
491. תיאורו של שמואל יעקב פרידנשטיין (סמסונוב, שם, עמ' 81; אליאב, ספר העלייה הראשונה, ב, עמ' 55).

ג. אספקת כלי עבודה ובהמות זרעים ושתילים.

ד. מתן 12 פרנק לחודש לכל נפש.⁴⁹²

ה. הסדרת רופא, רוקח ותרופות למתיישבים.

ו. מינוי מנהל וגנן למושבה.

ז. בניית בית אבן ושיקום המבנים הקיימים.

ח. טיפול ארוך יקר ומפרך ברישום הקרקע על שם ארלנגר, לאחר שאדמות המושבה עוקלו והוקפאה הבנייה במקום לחצי שנה ויותר עם מותו של יצחק לבל שעל שמו רשומות היו האדמות.⁴⁹³

מבחינה חקלאית התבססה המושבה בשנותיה הראשונות ברובה על משק הפלחה, שכלל העבודה נעשית במשותף. משק זה הניב יכולים מוגבלים, הן בשל תנאי הקרקע והן בשל גודל החלקות שלא הספיק לצרכי התושבים.

המחסור החמור בקרקע פורייה, יחד עם גידול אוכלוסיית האיכרים והפועלים הביאו את הברון לפעול להרחבת שטח המושבה וביסוסה. משלהי שנת תרמ"ה (1885) ועד סוף שנת תרמ"ז (1887) קנה הברון באזור זמריין כ-23,000 דונם, ובכללן: אדמות נולה (כ-1,750 דונם), אדמות שפיה (8,518 דונם), ואדמות אום אל-תות ואום אל-ג'מאל (2,534 דונם).⁴⁹⁴ כמו כן ניבנו בתקופה זו, בזכרון יעקב, בתי קבע ומוסדות ציבור. בשלהי שנת תרמ"ז הוקם בזכרון יעקב "בית הספר לעבודת האדמה" שנועד להכשיר פועלים חקלאיים שיתאכרו על האדמות שרכש הברון סביב זכרון יעקב. החל מאלול תרמ"ז ובמהלך שנת תרמ"ח הגיעו אליו יותר מ-60 בחורים, מהם בוגרי ישיבות, שלמדו במוסד ועבדו בחלקות

492. חיסין, מסע, עמ' 314, ציין, בשנת 1890, שרווק מקבל 30 פרנק; זוג 36 פרנק; 3 נפשות 42 פרנק, ו-12 פרנק על כל אדם נוסף.

493. אהרנסון, הבארון, עמ', 40-43, 47-49. שייד, זכרונות, עמ' 78, ציין שהרישום הוסדר סופית ב-22.11.1884 (ד' בכסלו תרמ"ה) ואדמות "זמריין, דרכומיה, טנטורה" נרשמו על שם מיכאל ארלנגר. שטר המכר של זמריין, מצוי באצ"מ J15/139. ראו בן-ארצי, החוזים, עמ' 55, הע' 15.

494. אהרנסון, שם, עמ' 81-82; נוקד, השפעת החוק, עמ' 291. אום אל-תות היה כפר אריסים קטן. הוא נקנה כבר באב תרמ"ה כשהאריסים נשארו לעבד עוד שנה את האדמה (סמסונוב, זכרון יעקב, עמ' 110). סמסונוב ציין שהאדמות נרשמו על שם ארלנגר, אך יתכן שהן או חלקן היו רשומות על שם גוסטאף נויבורגר (ראו לעיל שער חמישי, הע' 215). אום אל-ג'מאל היה שטח שומם. ככל השטח הזה עתידה לקום במהלך שנת תרמ"ט המושבה בת שלמה.

שהוקצו להם, בעבודות להכשרת כרמים ומטעים, כשהם מקבלים מן הפקידות ביגוד, מגורים ותמיכה בסך 30 פרנק לחודש לאדם.⁴⁹⁵

אדמות נזלה היוו הרחבה ישירה של המושבה, שהפכה לזכרון יעקב. לעומת זאת, שאר האדמות שניקנו באזור נועדו להושבת צעירים חסרי קרקע מבני המושבה. בשנת תרמ"ז (1887) החלו שלושה בני איכרים מזכרון יעקב לעבד את אדמות אום אל-ג'מאל כדי להחזיק במקום. בשנה שלאחר מכן צירפה אליהם הפקידות עוד חמישה צעירים לעזרה בעבודות החריש והזריעה, כשכל העובדים ממשיכים לגור בשלב זה בזכרון יעקב. במהלך שנת תרמ"ח הוחלט להקים על אדמות אום אל-ג'מאל מבנה התיישבותי חדש: מושבת בת, דהיינו מושבה המקבלת את רוב שירותיה ממושבת האם, ומשכך קיים בה מערך בסיסי של שטח בנוי וחלקות חקלאיות גדולות. המושבה (שנקראה בת שלמה על שם דודו של הברון) יועדה לבני איכרים ולפועלים לא נשואים בעלי ניסיון חקלאי, שהוכיחו את עצמם (רובם יוצאי "בית הספר לעבודת האדמה"). נקבע שכל מתיישב יקבל בית וחלקה בת מאתיים ועשרים דונמים וכן הלוואה לטווח של חמש שנים, מצאי משקי (כולל כלי עבודה, בקר וצאן) וציוד ביתי בסיסי - במטרה שלא יהיה זקוק לתמיכת הפקידות ויוכל לעמוד ברשות עצמו כבר מן השנה הראשונה להתיישבות, בהסתמך על יכול גידולי השדה. חנוכת המושבה התקיימה בקיץ תרמ"ח, והמושבה הוקמה למעשה בשנת תרמ"ט, והתבססה על 17 מתלמידי בית הספר החקלאי שהתנחלו במקום ברובם בקיץ תרמ"ט. שנה מאוחר יותר תקום במתכונת דומה על אדמות שפיה המושבה מאיר-שפיה, על ידי קבוצה של עשרה מתלמידי בית הספר.⁴⁹⁶

מהלך נוסף שננקט במושבה היה ההחלטה להפוך את זכרון יעקב למושבת כרמים. התברר שלמרות הרחבתה של זכרון יעקב והעובדה שיבוליה היו די מוצלחים,⁴⁹⁷ למעשה היו בה בממוצע בקושי 25 דונם קרקע הראויים למזרע למשפחה.⁴⁹⁸ ביטוי לכך נמצא בתיאור אופייני של רווחי יכולו של אחד האיכרים בשנת תרמ"ח (1888), שלא הגיעו לסכום השנתי של התמיכה שניתנה על ידי הפקידות ולא הספיק ממילא לרמת חיים מינימלית:⁴⁹⁹

495. חיסין, מסע, עמ' 312; אהרנסון, הבארון, עמ' 126-128; סמסונוב, שם, עמ' 146-147. על לימוד משניות ותלמוד "בעתות המנוחה" ותפילות כסדרן במוסד, ראו סמסונוב, שם, עמ' 148.
496. אהרנסון, שלבים, עמ' 51-52; הנ"ל, הבארון, עמ' 82-83, 128.
497. אחד המקורות מצייין אף יכול בנוני של עשרה שיערים (המליץ, י' בסיון תרמ"ט (9.6.1889) עמ' 3), אם כי הכתבה ככלל מאופיינת בתיאור אידיאלי.
498. אהרנסון, הבארון, עמ' 76.
499. עבר-הדני, אגודת הכורמים, עמ' 46.

שווי ברוטו של תבואת האיכר ברקוביץ	הוצאות על זרעים ועבודה	רווח נקי
2,280 פרנק	1,930 פרנק	350 פרנק

כבר בשנת תרמ"ו הוגדל שטח הכרמים במושבה ובשנת תרמ"ז הוגדל שטח זה בעוד כמה מאות דונמים. אולם התפנית העיקרית הייתה במהלך קיץ תרמ"ח, לאור המלצותיו של המומחה החקלאי ז'ראר ארמן.⁵⁰⁰ בסיון תרמ"ט הודיע שייד על התוכניות לבסס את המושבה בעיקר על כרמים, ובאופן משני על זיתים וגידולי השדה. רוב האיכרים הפכו בשנת תר"ץ לכורמים, מיעוטם למגדלי זיתים ומיעוט קטן עסק בגידולי שדה כשלכל איכר הוקצו כ-350 דונם קרקע עידית לזריעה.⁵⁰¹

נתונים על מצב המושבה זכרון יעקב					
שנה	שטח	מספר משפחות ונפשות	המציאות החקלאית	מגורים	הערות
תרמ"ג	זמריץ וטנטורה (כ-4800 דונם)	52 (כ-350 נפש)	חצי השטח הוחכר לאריסים ערבים ⁵⁰² בשאר השטח - שטח קטן בלבד נזרע - והיבול היה דל ⁵⁰³ וניטע כרם ראשון	בחושות ובחיפה	בסיוע הוועד מרומניה
תרמ"ד	זמריץ	52 ⁵⁰⁴	נזרעו חיטה, שעורה וכרשינה כ-330 דונם. ⁵⁰⁵ שתילת מטע זיחים ומשתלה גדולה של עצים שונים (10 אנשים עובדים באופן קבוע במשתלה).		בסיוע הברון רוטשילד

←

500. אהרנסון, הבארון, עמ' 226-227.

501. חיסין, מסע, עמ' 313.

502. סמסונוב, זכרון יעקב, עמ' 65-64.

503. המתיישבים זרעו חיטה, תפוחי אדמה וכרשינה, אך קשיים וחוסר בכוח אדם הביאו ליבול מועט בחלק מן השטח, ולאיקצירת הכרשינה (סמסונוב, שם, עמ' 63, 70, 75, 76, 78). שלושה איכרים זרעו צנון ובצל בגינת הירק בטנטורה, אך היא ננטשה זמן קצר אחר כך (שם, עמ' 66, 78, 79).

504. סמסונוב, שם, עמ' 90.

505. חיטה, שעורה וכרשינה וכן נקצר חציר רב (סמסונוב, שם, עמ' 130; אהרנסון, הבארון, עמ' 48).

תרמ"ה	זמרין, נזלה	382 נפש (183 גברים, 191 נשים) ⁵⁰⁶	נזרעו כ-825 דונם ⁵⁰⁷ ניטעו כ-80 אלף גפנים ועצי זית רבים. ⁵⁰⁸ ניטעו הרבה עצי תות ואזדרכת לנוי ⁵⁰⁹	בינואר 1885 ניתן רישיון לבנית בתים ורפתות הוקמו 71 בתים לאיכרים ולעובדי ציבור. ⁵¹⁰
תרמ"ו	זמרין, נזלה	יותר מ- 70 (למעלה מ-400 נפש) ⁵¹¹	נזרעו כ-4555 דונם מאדמות זמרין ונזלה. ⁵¹² הרחבת המטעים 8 איכרים מקבלים חלקות הרריות לכרמי גפן ⁵¹³ שתילת הדרים ועצים שונים ⁵¹⁴ גן ירק	73 בתים.

506. רי"ד פרומקין שבקר במושבה בג' בסיון תרמ"ה, ציין שבמקום: 72 משפחות ו-10 רווקים וסך-הכל 370 איש (חבצלת, ה' בתמוז תרמ"ה (18.6.1885), עמ' 274).
507. רי"ד פרומקין ציין (חבצלת, שם) שבשנה החולפת חולקה האדמה ל-82 חלקים. סך-הכל 968 דונם נזרעו חיטים והניבו יכול יפה. וגם יתר הזרעים הניבו יכול יפה, אבל בשל העיסוק הרב בעבודות בנייה שונות "לא חרשו את כל שדותיהם ולא זרעו זרע רב".
508. חבצלת, שם.
509. חרשו וזרעו 2 הקטרים. כן חרשו וזרעו דורה בנזלה (סמסנוב, זכרון יעקב, עמ' 104).
510. רופא, רוקח, מיילדת, שוחט, מורה, רב ומלמד (סמסנוב, שם, עמ' 98).
511. סמסנוב, שם, עמ' 82.
512. בשנת תרמ"ו נזרע שטח של 414 הקטר בזמרין ובנזלה, לעומת 75 הקטר בשנה הקודמת ו-30 הקטר בשנה הראשונה. זרעו מעט חיטים תפוחי אדמה וירקות (סמסנוב, שם, עמ' 133). פוחצ'בסקי, מהתם להכא, עמ' 127, ציין שבטבת תרמ"ו האיכרים יצאו לחרוש ולזרוע, ובסיון היה קציר החיטים ורוב האיכרים קוצרים.
513. סמסנוב, שם, עמ' 110. פוחצ'בסקי (שם) ציין שבשבת הייתה נטיעה קדחתנית. בין הקטר-הקטר וחצי לכל אחד.
514. תפוחים, אגסים, עצי שמן קיק, עצי חרובים ועוד. פוחצ'בסקי ציין שם שבאדר ב תרמ"ו טעו אילנות ופרחים בעציצים.

		2 משפחות התיישבו בטנטורה (במקום: 36 חלקות כ-300 דונם. חרשו, זרעו תבואה וקצרו ושתלו ירקות. ⁵¹⁵ בחודש אב חולקו נחלות בנולה ואום אל-תות. ⁵¹⁶			
תרמ"ז	זמרין, נולה, אום אל-תות	זריעה של חיטה שעורה חימצה, פול ועדשים בנולה. ⁵¹⁷ 3 בני איכרים מחזיקים באדמת אום אל-ג'מאל ומעבדים חלק ממנה. כ-375 דונם חולקו ל-11 איכרים (כ-33 דונם לאיכר) וניטעו כרמים ⁵¹⁸			
תרמ"ח	זמרין, נולה, אום אל-תות ואום אל-ג'מאל, טנטורה	8 איכרים מחזיקים באדמת אום אל-ג'מאל - 20 הקטר לכל אחד ובעלי חיים ⁵²⁰ אדמות שפיה - מוחכרות לערבים לשנה. הפעילות החקלאית של בית הספר החקלאי במהלך השנה באדמות זכרון יעקב: - הכשרת שטח לגן ירק ⁵²¹	70 משפחות ⁵¹⁹		

515. סמסונוב, שם, עמ' 130-131.

516. בחודש אב חולקה האדמה של נולה ואום תות. בנולה כל איכר קיבל 5 הקטר כי האדמה לא משובחת ובאום תות 3 הקטר. כמה איכרים בעלי משפחות גדולות 6 הקטר באום תות, חלק מאדמת נולה זרועה שיחי בר (סמסונוב, שם, עמ' 133).

517. סמסונוב, שם, עמ' 139; עבר-הדני, אגודת הכורמים, עמ' 46.

518. אהרנסון, הבארון, עמ' 225. האיכרים קיבלו גם תקציב של כ-1,000 פרנק ויותר לשנה, למשך שנתיים, לצורך הכשרת הקרקע לנטיעת הכרם ולעיבודו. (שם. וראו פירוט: הנ"ל, המושבות, עמ' 311 א).

519. חיסין, מסע, עמ' 312, ציין: 64 משפחות ו-6 אלמנות. מתוכם 20 בעלי מלאכה, 2 קצבים, 4 חנווניים, 2 פונדקאים והשאר עוסקים חלקית בהובלות ועוד.

520. הניסיון היה לבסס התיישבות של מושבת-בת, שכשהשירותים ניתנים במושבת האם, כאשר הכסף יוחזר כעבור 5 שנים. היישוב נחנך בקיץ תרמ"ח (סמסונוב, זכרון יעקב, עמ' 180).

521. סמסונוב, שם, עמ' 147.

		- נטיעת כרם בן כ-10,000 גפנים 'מגפני הודו' ⁵²² - 6 הקטר עצי פרי שונים ⁵²³			
	86 בתים	אדמת מזרע. עצים שונים. כ-20,000 גפנים. עיסוק ניכר בהרכבת גפנים		86 (550 נפש)	תרמ"ט ⁵²⁴

סוגיית השמיטה

ככל הנראה עבדו רוב איכרי המושבה במהלך השמיטה בעבודות חקלאיות. תרם לכו סיומו של הסכסוך עם הפקידות, שלווה בסנקציות חריפות כנגד המתמרדים בפקידות. יש לציין עוד, שהרב ד"ר גולדברג, שעמד במוקד הסכסוך עם הפקידות, תמך בהיתר ופעל להשגתו בירושלים בשליחות הרב ספקטור והפקידות, וככל הנראה הרב פאליק והרב זאב יעבץ שהחליפו בתרמ"ט לא הביעו עמדה מעשית בעניין.⁵²⁵ משני איכרים שהחליטו לשבות, נמנעה תמיכה.⁵²⁶

מתברר שבניגוד להוראת הרב ספקטור, העבודות שנעשו על ידי האיכרים כללו בשלב זה גם מלאכות זריעה ונטיעה, לאור דרישת הפקידות, שאסרה שכירת פלאחים לעבודה.⁵²⁷ הוא הדין בעבודות החקלאיות שעסקו בהם תלמידי בית הספר החקלאי. בנו של הרב חיים פאליק, הרב יוסף צבי פאליק, אז צעיר בן פחות משבע-עשרה שלמד ועבד בבית הספר

522. שם, עמ' 149.

523. שם.

524. המליץ, י' בסיון תרמ"ט (9.6.1889), עמ' 3; וראו דיווח מתמוז תרמ"ט שהאיכרים קיבלו כל אחד 6 הקטר והגנן ארמן נוטע בהם גפני מלגה, אמריקה והודו (המגיד, ט' באלול תרמ"ט (5.9.1889), עמ' 277).
525. הרב פאליק העלה אמנם עורר דיון בעניין בכתב העת תורה מציון (ראו לעיל שער חמישי, הע' 66). יתר על כן, לאחר פרסום תשובת הרב אורנשטיין בעניין ציין הרב פאליק שאכן גם "פשטי המקראות (בפ' בחוקת) מראים שמוכרחים לקיים שביתת הארץ בחורבנה - וביחוד לאחר י"ח מאות שנה שלא נתעורר רגש כזה בלב כל ישראל לשוב לאדמתם ואולי מנסה אותנו מה"ד [מידת הדין] להעלות איזה משפחות לאה"ק לראות אם יקיימו מצות התלויות בארץ וכ"ש [וכל שכן] שביתת שבתותי[ה]" ורק העלה את השאלה אם מותר לגדור את השדות הבורות בשנת השמיטה, כדי למנוע השגת גבול של הערבים השכנים או שגם דבר זה אסור" (תורה מציון, שנה ב, א (תרמ"ח), סי' כ. הדברים נכתבו בכ"א בשבט תרמ"ח). אולם ככל הנראה נמנע מלהביע דעה בעניין באופן מעשי. הרב יעבץ הגיע למושבה בראשית תרמ"ט ועזב במהלך שנת תר"ן.
526. דיווח מכ"ו בטבת (30.12.88) בחבצלת דווח כי בעת חלוקת כספי התמיכה ב-9.12.1888 (ה' בטבת תרמ"ט) נשללה התמיכה משני איכרים, שמעון גלברג וחוננו הלל כץ ששבתו בשמיטה.
527. ראו חבצלת, י"ד בכסלו תרמ"ט (18.11.1888), עמ' סט-ע, שביקר את המציאות: "ובשנה השביעית יאלץ היהודי לעבוד דוקא בעצמו למרות התנאי אשר התנה הרב הגאון הרי"א מקאוונא בהתירו".

החקלאי שבזכרון יעקב,⁵²⁸ ציין בזיכרונותיו שכחמשים צעירים מבית הספר התאספו "לטכס עצה מה לעשות בשנת השמיטה, כי כל עבודתינו היו זריעה ונטיעה, וזה אסור בשנת השמיטה". שני נציגים ובהם פאליק נשלחו לשאול את דעתו של הרב דיסקין בירושלים שהורה להם שהפעולות החקלאיות אסורות,⁵²⁹ והתיר להם רק עבודות תשתית כגידור, הכנת כבישים וכדומה. בעקבות זאת, ביקשו הצעירים מן הגנן לבצע רק עבודות אלו, אולם נתקלו בהתנגדות קשה. הגנן הנוצרי דיגור, האשימם בעצלות, סילק את פאליק מבית הספר לצמיחות וקנס את שאר הצעירים, שחזרו אחר כך לעבודה סדירה.⁵³⁰ יש לציין שבשנת תרמ"ט מסרה הפקידות את אדמות הפלחה בשפיה בחכירה ליהודי, בשם יצחק פנסי [פינצין],⁵³¹ שהעסיק בעבודה ערבים שחרשו וזרעו את אדמות הפלחה. שטח קטן של כ-220 דונם מאדמות הטרשים במקום סוקל ע"י צעירי בית הספר החקלאי, ששתלו במקום שקדים.⁵³²

במהלך החורף הבהיר הרב ספקטור לפקידות הברון כי הוא מתיר עבודת יהודים במלאכות דרבנן בלבד, וחזר והדגיש זאת לקראת ימי הקציר.⁵³³ ואכן בביקורו במושבה, בכ"ד באייר תרמ"ט, ציין שייד בפני אנשי המושבה, כי הפקידות דורשת באופן כללי שהאיכרים יעבדו בעצמם ואוסרת העסקת אריסים ערבים, אולם על פי מצוות רבני רוסיה, תיעשנה פעולות הקציר והקטיפה על ידי גויים, במימון הנדיב (20 פרנק לאיכר ו-40 פרנק לכוורם). שבוע אחר כך, בב' בסיון תרמ"ט, ציין שם שייד, כי הכוונה היא להרחיב את משק הכרמים והמטעים במושבה ולטעת עוד בשנה זו כ-3,000 גפנים אמריקאיות, מהן יקחו בשנה הבאה זמורות למטעים חדשים כדי להתמודד עם תולעת הכרם.⁵³⁴ בשלהי השמיטה הביא הצבי דיווח מזכרון יעקב המציין את היכול המוצלח של החיטה ושל הענבים לעומת יכול השעורים והדורה.⁵³⁵

528. הרב פאליק ומשפחתו נאלצו לעזוב את המושבה ערב השמיטה (ראו לעיל שער רביעי, הע' 245) אולם הבן נשאר לעבוד במושבה.

529. "בענין לעבוד בשמיטה זריעה ונטיעה אמר לנו כך - למה אתם צריכים לשאול על שמיטה תשאלו על שבת - זהו איסור אחד".

530. פאליק, ימי, עמ' 35.

531. בנו של משה פנסי [פינצין], סגן קונסול בריטניה בעכו ונכד מצד אמו למשפחת עבו מצפת. בתו של יצחק פינצין נישאה לאליעזר קופרמן (יליד תר"ך, 1860) ממייסדי זכרון יעקב (ראו תדהר, חלוצי הישוב, כרך 6, עמ' 2621, ע' אליעזר קופרמן).

532. סמסונוב, עמ' 130; אהרנסון, הברון, עמ' 87.

533. ראו לעיל הע' 40.

534. המליץ, ה' באלול תרמ"ט (1.9.1889), עמ' 1.

535. "החטים עלו יפה מאוד, אך השעורים והדורה לא כן. הענבים טובים ויפים. יש אשכולות אשר משקלם רוטיל וחצי" (הצבי, כ"ב באלול תרמ"ט (18.9.1889), עמ' קח).